

Programmatekst 2024-2028

Ethiek en Gezondheid 4

Colofon

ZonMw stimuleert gezondheidsonderzoek en zorginnovatie
Vooruitgang vraagt om onderzoek en ontwikkeling. ZonMw financiert gezondheidsonderzoek én stimuleert het gebruik van de ontwikkelde kennis – om daarmee de zorg en gezondheid te verbeteren.

ZonMw heeft als hoofdopdrachtgevers het ministerie van VWS en NWO.

Voor meer informatie over het programma Ethiek en Gezondheid kunt u contact opnemen met het secretariaat via e-mail ethiekengezondheid@zonmw.nl of telefoon +31 (0) 70 349 54 64.

Auteurs: Maartje Sander, Riëtte van Spanje

Illustratie omslag: Dik Klut

Datum: augustus 2024

ZonMw

Laan van Nieuw Oost-Indië 334

Postbus 93245

2509 AE Den Haag

Tel. 070 349 51 11

Fax 070 349 53 58

www.zonmw.nl

 info@zonmw.nl

Inhoud

1	Inleiding.....	1
2	Achtergrond en ontwikkeling programma	2
3	Doelstelling van het programma en E&G 4	4
4	Afbakening	5
	4.1 Afbakening begrip ethiek in E&G 4	5
	4.2 Afbakening begrip gezondheid in E&G 4	5
5	Terreinverkenning.....	7
	5.1 Relevante partijen binnen ZonMw	7
	5.2 Relevante partijen ten aanzien van beleid, praktijk en onderzoek op het programmaterrein	7
	5.3 Internationaal	8
6	Aandachtspunten uit programmaevaluatie 2012-2023 en van ministerie van VWS	9
7	Speerpunten E&G 4.....	12
	7.1 Bijdrage academische discipline ethiek	12
	7.2 Participatie	13
	7.3 Sturen op impact	14
8	Activiteiten E&G 4.....	16
	8.1 Type onderzoek	16
	8.1.1 Pijler 1	16
	8.1.2 Pijler 2	17
	8.2 Procedure en algemene subsidievoorwaarden	18
	8.3 Beoordelingscriteria	18
	8.3.1 Relevantiecriteria	18
	8.3.2 Kwaliteitscriteria	19
	8.4 Monitoring voortgang projecten	19
9	Management en organisatie	21
	9.1 Opdrachtgever	21
	9.2 Opdrachtnemer	21
10	Voortgangsbewaking en evaluatie van het programma	22
11	Financiële omvang en meerjarenraming van het programma.....	22

Bijlagen

Bijlage A	Samenstelling programmacommissie.....	i
Bijlage B	Opdrachtbrief VWS programmavoorstel.....	ii
Bijlage C	Begroting.....	vii
Bijlage D	Aanbevelingen programmaevaluatie 2012-2023 door Bureau HHM	viii
Bijlage E	Reflectie programmacommissie op het evaluatierapport van Bureau HHM	ix
Bijlage F	Voorbeelden mogelijke thema's pijler 1 in E&G 4	xi

1 Inleiding

Het ZonMw-programma Ethiek en Gezondheid (E&G) investeert sinds 2008 in onderzoeksprojecten en activiteiten gericht op de doelstelling van het programma: het vergroten van inzicht in en kennis over concrete, actuele, ethische dilemma's of vragen op het terrein van ethiek en gezondheid. De opgedane kennis en inzichten dienen hiermee de gezondheidspraktijk en het gezondheidsbeleid te ondersteunen en te verbeteren. In december 2023 heeft ZonMw van het ministerie van VWS het verzoek ontvangen om te komen tot een voorstel om het programma Ethiek en Gezondheid voort te zetten voor de jaren 2024 tot en met 2028 (zie Bijlage B).

Binnen de gehele breedte van de gezondheidspraktijk komen ethische vraagstukken voor. Een ethisch vraagstuk passend binnen dit programma kenmerkt zich doordat de vraag hoe te handelen in een specifieke situatie in de gezondheidspraktijk meerdere antwoorden kent. Er is behoefte aan concrete, toepasbare handvatten zodat degenen die dit vraagstuk ervaren de vaardigheden krijgen om binnen dit specifieke vraagstuk te kunnen handelen. Gezien de voortdurende ontwikkelingen in dit domein en de ontwikkelingen in de samenleving neemt het aantal ethische vraagstukken toe; denk aan nieuwe technologische ontwikkelingen, transities in de zorg en veranderende professionele en maatschappelijke opvattingen. Het is de ambitie van ZonMw en VWS om structureel aandacht te hebben voor ethische vraagstukken met betrekking tot gezondheid in brede zin.

De projecten van dit programma moeten het ethische vraagstuk onderzoeken door systematisch de mogelijke antwoorden en keuzes te inventariseren om te komen tot inzicht over hoe te handelen. Hierbij is onderzoek in de betreffende gezondheidspraktijk nodig. De argumenten voor en tegen de verschillende handelingsmogelijkheden worden gewogen. Deze argumenten verwijzen naar *waarden* en *principes* die in ethische theorieën gefundeerd zijn. Een normatieve analyse is noodzakelijk voor de kritische analyse van de argumenten en voor het opstellen van een handvat voor hoe er gehandeld kan worden in de specifieke context van de betreffende gezondheidspraktijk. Het handvat moet concreet en toepasbaar zijn voor de eindgebruikers zodat zij de vaardigheden krijgen om binnen dit vraagstuk te kunnen handelen.

Het programma sluit aan bij de huidige beweging naar *passende zorg*, zoals beschreven in het Integraal Zorgakkoord 2022.¹ De activiteiten in het programma hebben tot doel om bij te dragen aan waardegedreven zorg, die samen met de patiënt tot stand komt, op de juiste plek en met de nadruk op gezondheid in plaats van ziekte. De ethische vraagstukken vinden vaak plaats in de context van een groeiende zorgvraag en druk op de beschikbare mensen en middelen

E&G betreft een doorlopend programma waarbij de inhoud wordt geactualiseerd en vormgegeven. Het programma zoekt aansluiting bij (voorzien) actualiteit, zoals ontwikkelingen en initiatieven, en bij bijvoorbeeld Passende Zorg vanuit het Integraal Zorgakkoord.²

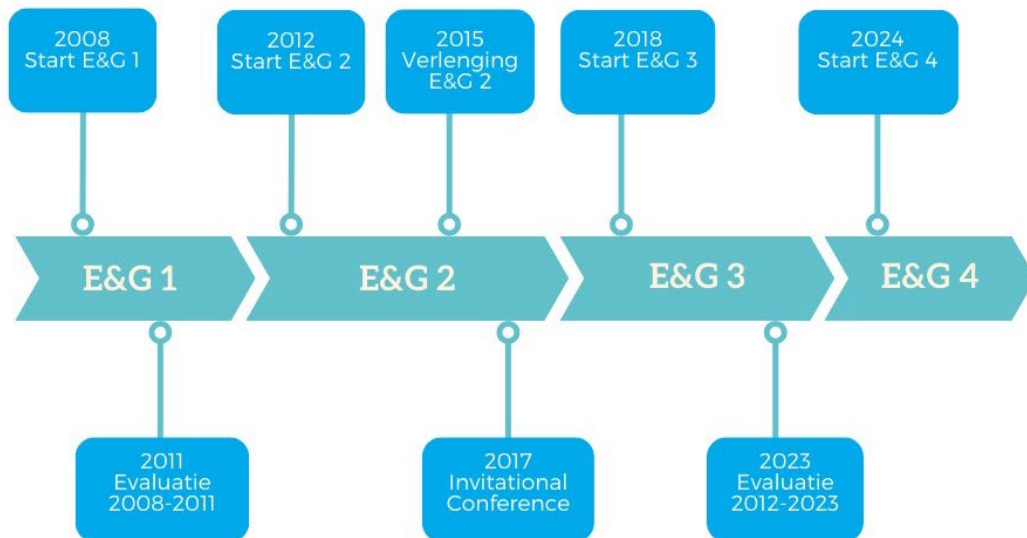
E&G biedt ruimte voor onderzoek naar zowel ethische vraagstukken vanuit de gezondheidspraktijk als (beleids)vragen met een ethische component vanuit het ministerie van VWS. Ook waarborgt het specifieke aandacht voor ethiek als onafhankelijke onderzoeksdiscipline om deze vraagstukken goed te kunnen onderbouwen en kwalitatief hoogwaardige onderzoeken te stimuleren. In dit programmavoorstel wordt nader toegelicht hoe op basis van de gestelde doelstelling E&G 4 wordt ingericht.

¹ 'Integraal Zorgakkoord 2022', rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/09/16/integraal-zorgakkoord-samen-werken-aan-gezonde-zorg

² 'Integraal Zorgakkoord 2022', rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/09/16/integraal-zorgakkoord-samen-werken-aan-gezonde-zorg

2 Achtergrond en ontwikkeling programma

Het eerste programma Ethiek en Gezondheid (E&G 1) startte in 2008 in opdracht van het ministerie van VWS. In figuur 1 staat een overzicht van de verschillende financieringstranches en de evaluaties.

Figuur 1: overzicht van de financieringstranches, evaluaties en voorbereiding.

In 2011 heeft de evaluatie van dit eerste programma (E&G 1) plaatsgevonden. De bevindingen en aanbevelingen uit deze evaluatie hebben mede invulling gegeven aan E&G 2. In 2017 heeft een *invitational conference* plaatsgevonden die heeft geleid tot nieuwe inzichten voor de invulling van E&G 3; In E&G 2 was er met name nadruk op ethische vragen en de dilemma's vanuit de gezondheidspraktijk. In E&G 3 is in de projecten extra nadruk gelegd op concrete handvatten voor gezondheidsprofessionals en beleidsmakers om hun werkpraktijk en/of beleid te verbeteren. Daarnaast zijn in E&G 3 veldpartijen betrokken geweest in de *invitational conference* wat in dit programma geleid heeft tot de keuze voor een aantal inhoudelijke thema's (zie ook Bijlage F). In verschillende artikelen zijn de projecten uit E&G 2 en 3 belicht. Hiertoe zijn ook twee specifieke publicaties uitgebracht: Mediator Special Ethiek (2017)³ voor de afgeronde projecten van E&G 2. Alle projecten uit E&G 2 en E&G 3 zijn opgenomen in de digitale publicatie: 'Ethisch gezondheidsonderzoek als moreel kompas voor de praktijk'⁴ (2023), zie figuur 2.

In 2023 heeft een uitgebreide programma-evaluatie plaatsgevonden over de periode 2012 tot 2023.⁵ In Hoofdstuk 6 staat een volledig overzicht van de aandachtspunten voor E&G 4 op basis van de evaluatie en aanwijzingen van de programmacommissie en vanuit het ministerie van VWS. Op basis hiervan zal E&G 4 meer ruimte in de projecten bieden voor:

- 1) aandacht voor impact
- 2) participatie van belanghebbenden
- 3) versterken van de academische discipline ethiek.

Om dit te realiseren zullen projecten met meer budget worden gefinancierd en met een langere looptijd dan in voorgaande jaren (zie Hoofdstuk 8).

³ 'Artikelen Mediator Special Ethiek 2017', [Artikel overzicht Ethiek en Gezondheid 2012-2015](#)

⁴ 'Ethisch gezondheidsonderzoek als moreel kompas voor de praktijk', zonmw.nl/nl/artikel/ethisch-gezondheidsonderzoek-als-moreel-kompas-voor-de-praktijk

⁵ 'Programmaevaluatie E&G 2012-2023', zonmw.nl/nl/artikel/ethisch-gezondheidsonderzoek-als-moreel-kompas-voor-de-praktijk

E&G is een doorlopend programma, waarmee het aansluit op de structurele financiering van het ministerie van VWS. We gebruiken de benaming (financierings)tranche om onderscheid te maken tussen de verschillende periodes waarvoor een opdracht en financiële middelen zijn toegekend. De vierde financieringstranche zal lopen van 2024 tot en met 2028. Het is de intentie om aansluitend in 2029 te starten met de vijfde financieringstranche.

Figuur 2: In de digitale publicatie 'Ethisch gezondheidsonderzoek als moreel kompas voor de praktijk' (2023) staan alle projecten beschreven van E&G 2 en E&G 3. Hierin komen thema's voor zoals transreligieuze plaatsingen van pleegkinderen, onderzoek met embryo's, leeftijdsgrenzen in de Wet donorgegevens kunstmatige bevruchting, familieparticipatie in het verpleeghuis, ondersteuning voor gezonde zwangerschappen en sociale inclusie voor mensen met een ernstige meervoudige beperking. Illustraties door Dik Klut.

3 Doelstelling van het programma en E&G 4

Het programma Ethiek en Gezondheid maakt onderzoek mogelijk op het terrein van ethiek in de gezondheidspraktijk en/of gezondheidsbeleid. Voor de vierde tranche (2024 - 2028) is de doelstelling geactualiseerd:

De doelstelling van E&G 4 is het vergroten van inzicht in concrete en actuele vraagstukken op het terrein van ethiek en gezondheid. De opgedane kennis dient de gezondheidspraktijk en/of het gezondheidsbeleid te ondersteunen en te verbeteren en de academische discipline ethiek te verrijken.

Om deze doelstelling te bereiken worden (onderzoeks)projecten gefinancierd. Aan de projecten ligt een concreet en actueel ethisch vraagstuk of dilemma ten grondslag vanuit de gezondheidspraktijk of -beleid. De projecten brengen voor indiening van de aanvraag in kaart wie de belanghebbenden van het onderwerp zijn, wie er betrokken moeten worden bij het project en wie de eindgebruikers zijn (zie Kader 1 voor toelichting). De eindgebruikers moeten in het project concrete handvatten aangereikt krijgen om met het vraagstuk om te kunnen gaan op de voor hen passende wijze. Handvatten kunnen bijvoorbeeld zijn: een gesprekstool, een spel, een app of onderwijsmateriaal. Op deze wijze wordt expliciet aandacht besteed aan de ethische implicaties van hun gezondheidspraktijk en bijgedragen aan het vergroten van hun vaardigheden en draagt dit daadwerkelijk bij aan de verbetering van de gezondheidspraktijk en/of het gezondheidsbeleid. De kennisontwikkeling in de projecten heeft ook tot doel de academische discipline Ethiek te verrijken. In E&G 4 is de doelstelling daarom aangepast ten opzichte van de omschrijving in eerdere tranches.

Vanaf de start is het programma ingedeeld in 2 pijlers: pijler 1 wordt op aanwijzing van de programmacommissie inhoudelijk vormgegeven en pijler 2 is bestemd voor onderzoek naar specifieke (beleids)vragen geïnitieerd vanuit VWS. Ook in E&G 4 is deze indeling van toepassing.

Belanghebbenden	Alle personen, groepen of organisaties die belang hebben bij het project, bijvoorbeeld door het onderwerp, de setting of de context. Zij geven input aan het project zodat deze optimaal aansluit bij het vraagstuk en de gezondheidspraktijk. Voorbeelden zijn zorggebruikers, burgers, cliënten, mantelzorgers, consulenten, ouders, patiënten(organisaties), brancheorganisaties, groepen die zich beroepsmatig met onderzoek, gezondheid of zorg bezighouden etc.
Betrokkenen	De specifieke belanghebbenden die vanaf het begin betrokken horen te zijn bij een project. Met 'betrekken' bedoelen we concreet het raadplegen, advies inwinnen, samenwerken en/of laten (mee) beslissen van betrokkenen bij de projecten.
Eindgebruikers	De betrokkenen die met de resultaten van het project aan de slag moeten gaan. Zij zijn betrokken vanaf het begin van het project (de aanvraag) zodat het eindproduct (concrete handvatten) past bij hun wensen, verwachtingen en/of eisen zodat zij er in hun dagelijkse gezondheidspraktijk mee aan de slag kunnen.

Kader 1: toelichting hoe belanghebbenden, betrokkenen en eindgebruikers gezien worden in dit programma

4 Afbakening

In deze paragraaf benoemen we een aantal afbakeningen voor dit programma. Sommige begrippen kennen meerdere of bredere interpretaties. In deze paragraaf licht we toe wat er in dit programma onder deze begrippen wordt verstaan.

4.1 Afbakening begrip ethiek in E&G 4

Er is geen eenduidige definitie van ethiek die gedragen wordt door iedereen. Om verwarring te voorkomen in E&G 4, vormt onderstaande uitwerking het kader dat gebruikt zal worden voor onder andere de subsidieaanvragen en projecten in E&G 4.

Binnen het programma E&G 4 is het mogelijk om onderzoek te doen naar ethische vragen of dilemma's die opkomen binnen de gezondheidspraktijk. Het onderzoek moet gaan over een concreet probleem of dilemma, waarbij het onduidelijk is hoe te handelen in die specifieke situatie of context. Een dergelijk vraagstuk kan opkomen bij één persoon of bij een groep mensen, bijvoorbeeld artsen, verpleegkundigen of patiënten. Ook kan zo'n vraagstuk voortkomen uit een bepaalde cultuur of beweging. Het kan daarbij gaan om ethische vragen en dilemma's die zich nu al voordoen, maar ook die naar verwachting in de toekomst zullen ontstaan, bijvoorbeeld bij bepaalde technologische ontwikkelingen. Uiteindelijk moet het onderzoek leiden tot ondersteuning en verbetering van de gezondheidspraktijk en/of het gezondheidsbeleid en de verrijking van de academische discipline ethiek.

Een vraagstuk passend binnen dit programma kenmerkt zich doordat de vraag hoe te handelen meerdere antwoorden kent. Als er bijvoorbeeld vanuit de verschillende stromingen binnen de ethiek gekeken wordt naar hetzelfde vraagstuk, kan het zijn dat hieruit geen eenduidig antwoord komt hoe te handelen in dat specifieke vraagstuk. Om in de projecten van dit programma tot inzicht te komen over hoe te handelen, moet het ethische vraagstuk worden onderzocht door systematisch de mogelijke antwoorden en keuzes te inventariseren. Hierbij is onderzoek in de betreffende gezondheidspraktijk nodig zijn. De argumenten voor en tegen de verschillende handelsmogelijkheden worden gewogen. Deze argumenten verwijzen naar *waarden* en *principes* die in ethische theorieën gefundeerd zijn. Een normatieve analyse is noodzakelijk voor de kritische analyse van de argumenten en voor het opstellen van een handvat voor hoe er gehandeld kan worden in de specifieke context van de betreffende gezondheidspraktijk. Het handvat moet concreet zijn en toepasbaar zijn voor de eindgebruikers, zodat zij de vaardigheden krijgen om binnen dit vraagstuk te kunnen handelen.

In dit programma is het van belang dat de ethiekonderzoekers niet vanaf de zijlijn vanuit hun abstracte theorieën voorschriften formuleren voor het handelen in de gezondheidspraktijk. Samenwerking met de betreffende praktijk is noodzakelijk. Op die manier kan de normatieve analyse plaatsvinden in die praktijk. Ook samenwerking met andere disciplines (bijvoorbeeld gezondheidsrecht, geneeskunde en sociale wetenschappen) en andere belanghebbenden (bijvoorbeeld (organisaties van) professionals en cliënten/patiënten) is nodig om te komen tot de gewenste inzichten op de ethische vragen en dilemma's. Bij het doen van aanbevelingen voor mogelijke handelswijzen is deze samenwerking van groot belang voor het draagvlak en de uitvoerbaarheid in de praktijk. Door het onderzoek samen met de gezondheidspraktijk uit te voeren, kan ook al tijdens het onderzoek impact op deze praktijk worden bereikt.

4.2 Afbakening begrip gezondheid in E&G 4

Er bestaat (inter)nationaal discussie over de precieze invulling van het begrip 'gezondheid'. Binnen het programma E&G is er ruimte voor een brede opvatting hierover.

Bij ZonMw wordt uitgegaan van een brede benadering van gezondheid, waarbij de focus ligt op het streven naar een betekenisvol leven en niet op ziekte of ziek zijn.⁶ Dit bouwt voort op het gedachtegoed van positieve gezondheid, waarin gezondheid wordt beschouwd als het vermogen van mensen om de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen in het leven aan te gaan. Gezondheid wordt hierbij uitgedrukt in lichaamsfuncties, mentaal welbevinden, zingeving, kwaliteit van leven, meedoen en dagelijks functioneren. In lijn met de missie van het ministerie van VWS, wil ZonMw een bijdrage

⁶ 'ZonMw beleidsplan 2020-2024', zonmw.nl/nl/over-zonmw/beleid-en-verantwoording

leveren aan een inclusieve samenleving.⁷ Het gevoel van gezondheid bepaalt wat iemand kan bereiken in het leven, zelfs in het geval van ziekte, aandoeningen of beperkingen. Veerkracht, eigen regie en aanpassingsvermogen zijn net zo belangrijk als de aan- of afwezigheid van ziekte.

In E&G 4 wordt deze brede opvatting van gezondheid gebruikt als kader. Dit betekent dat preventie, zorg (care), genezing (cure), welzijn in hun volledige breedte en delen van het sociale domein vallen binnen dit programma. Dit geldt eveneens voor beleid en onderzoek voor zover dit invloed heeft op de gezondheid. Omdat E&G 4 ethiekonderzoek financiert naar vraagstukken en dilemma's in de praktijk van deze brede definitie van gezondheid, introduceren we de term *gezondheidspraktijk* in dit document. Hiermee bedoelen we de gehele 'praktijk' waarin gewerkt wordt aan gezondheid en zoals hierboven omschreven is.

⁷ 'ZonMw beleidsplan 2020-2024', zonmw.nl/nl/over-zonmw/beleid-en-verantwoording

5 Terreinverkenning

Ethiek is een essentieel onderdeel van de gezondheidspraktijk over de volle breedte en dat vraagt om afstemming en samenwerking met andere ZonMw-programma's en VWS-directies en -afdelingen. ZonMw ambieert de aandacht voor ethiek in de onderzoeksprogrammering in de breedte verder te versterken en concretiseren.

5.1 Relevante partijen binnen ZonMw

Afstemming en verkenning tot samenwerkingsmogelijkheden met de verschillende ZonMw-programma's is een noodzakelijk onderdeel van de werkzaamheden vanuit het programma. De samenwerking kan variëren van elkaar informeren en ondersteunen bij subsidierondes, verspreiden van projectresultaten en het uitwisselen van expertise van commissieleden tot het co-organiseren en -financieren van subsidierondes. Per programma zullen de kansen en mogelijkheden worden afgestemd met de betrokkenen en zal worden bekeken wat de beste werkwijze is.

In E&G 4 zal de samenwerking en afstemming worden voortgezet met onder andere de volgende programma's binnen ZonMw:

- PSIDER
- Jeugd (verschillende programma's)
- Goed Gebruik Geneesmiddelen
- Dementie (verschillende programma's)
- Evaluatie Regelgeving
- Palliantie
- Zwangerschap en geboorte
- Gender en gezondheid

Daarnaast zal in de loop van E&G 4 verkend worden welke afstemming en samenwerking (inhoudelijk en financieel) met andere programma's of clusters van belang en opportuun is.

ZonMw en VWS gaan ten aanzien van pijler 2 verkennen welke mogelijkheden er zijn voor samenwerking met andere directies binnen VWS (naast directie Publieke Gezondheid). In gezamenlijkheid gaan ZonMw en VWS op zoek naar (beleids)vraagstukken binnen de verschillende ZonMw-programma's en directies van VWS die raken aan het thema Ethiek en Gezondheid. Doel is om zo de kennis van de commissie en de programmamedewerkers op het gebied van ethiek te benutten en mogelijkheden te verkennen om aansluiting te zoeken bij andere ZonMw-programma's.

5.2 Relevante partijen ten aanzien van beleid, praktijk en onderzoek op het programmaterrein

Het programma E&G heeft er groot belang bij om goed aan te sluiten bij wat er speelt in de maatschappij, de gezondheidspraktijk en de academische discipline ethiek. Om deze reden zullen we de relevante ontwikkelingen signaleren, zodat op het juiste moment de relevante partners op een passende manier betrokken worden.

Hieronder volgt een overzicht van de verschillende organisaties die zich bewegen op het terrein van ethiek en gezondheid en relevant zijn voor het programma:

- Overheid: met name ministerie van VWS, gemeentes
- Adviesraden: Gezondheidsraad, Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS), Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG)
- Kennisinstituten: zoals het Rathenau Instituut, NIVEL, MantelzorgNL, Trimbos
- Onderwijsinstellingen
- Koepels van (zorg)professionals: zoals V&VN, KNMG, NHG, FMS
- Patiëntenorganisaties
- Subsidieverstrekkers: zoals NWO, SIA, gezondheidsfondsen

Van bovengenoemde partijen verschilt de mate van betrokkenheid en relevantie voor het programma. Gedurende het programma vindt regelmatig afstemming plaats met het ministerie van VWS. VWS heeft als opdrachtgever ook een actieve rol in het programma. Andere belangrijke partijen voor het programma zullen we op specifieke momenten betrekken in de vorm die het meest passend is, zoals informeren of adviseren.

Ook kan een veldraadpleging ten behoeve van of voorafgaand aan agendasetting of prioritering van

thema's voor de subsidieverlening overwogen worden, zoals in 2017 voor E&G 3 is uitgevoerd. Gedurende het programma zal er oog zijn voor de ontwikkelingen in het veld; mogelijk nieuwe relevante partijen zullen hierbij worden gesignaleerd en betrokken.

In E&G 4 zal onderzocht worden welke mogelijkheden er verder zijn voor samenwerking met externe partijen op het gebied van agendasetting, vergroten van financieringsmogelijkheden en het delen van kennis en resultaten van de projecten.

5.3 Internationaal

Ook buiten Nederland nemen discussies over wat gezondheid is en de ethische vraag wat verantwoord handelen is een belangrijke plaats in de gezondheidspraktijk in. Wat als verantwoord, juist of goed handelen beschouwd wordt, is cultureel- en contextgebonden. Hierdoor kunnen andere landen andere opvattingen hebben over hoe in concrete situaties te handelen. Op projectniveau wordt gestimuleerd om internationale ontwikkelingen te volgen, kennis hiervan mee te nemen in het project en opgedane kennis internationaal te verspreiden. Op programmaniveau zullen de internationale ontwikkelingen op het gebied van ethiek en gezondheid worden gevolgd. Op dit moment is een vergelijkbaar programma als E&G in andere landen of op Europees niveau bij ons niet bekend.

6 Aandachtspunten uit programmaevaluatie 2012-2023 en van ministerie van VWS

In 2023 heeft ZonMw een evaluatie van het programma E&G laten uitvoeren over de periode van 2012 tot en met 2023⁸. Deze evaluatie omvatte E&G 2 en E&G 3 waarbij opgemerkt moet worden dat een aantal projecten van E&G 3 nog niet was afgerond. Uit de evaluatie zijn aanbevelingen gekomen vanuit het externe onderzoeksbureau Bureau HHM (Bijlage D) en er is een reflectie hierop gedaan door de programmacommissie (Bijlage E). Op 6 december 2023 is het verzoek van het ministerie van VWS ontvangen voor een vervolg van het programma, waarin aanwijzingen zijn opgenomen over de invulling van E&G 4. In augustus 2024 heeft VWS een aanpassing gedaan op de eerder verstuurde opdrachtbrief met betrekking tot het vooraf beschikbare budget (zie beide brieven in Bijlage B). Hieronder volgt een samenvatting van de belangrijkste aandachtspunten op basis van bovengenoemde documenten.

Aandachtspunten voor E&G 4

- A.1. De externe evaluatie heeft het belang en de meerwaarde aangetoond van (het behouden van) een **zelfstandig programma met specifiek aandacht voor ethiekonderzoek** en de bestaande invulling met 2 pijlers⁹. Het ministerie van VWS onderstreept de conclusie uit de externe evaluatie dat door de steeds veranderende maatschappelijke context voortdurend nieuwe ethische vraagstukken op het gebied van gezondheidszorg naar voren komen. De programmacommissie sluit zich aan bij de conclusies en aanbevelingen van de externe evaluatie.
- A.2. **De aanbeveling uit de externe evaluatie is om het programma te verbreden door samenwerkingen** te verdiepen binnen ZonMw, binnen het ministerie van VWS en met veldpartijen. We kunnen hierbij denken aan (gezamenlijke) agendasetting, het delen van kennis en resultaten uit projecten en het vergroten van financiering van ethiekonderzoek. Ook de programmacommissie adviseert de samenwerking met externe partijen en andere ZonMw- programma's te vergroten om zo gebruik te maken van bestaande kennis en adviezen bij deze partijen en de focus van E&G 4 te leggen op thema's die niet zonder meer in andere ZonMw- programma's worden opgepakt. Zij ziet de agendering en prioritering van onderzoeksthema's idealiter plaatsvinden in samenhang met actoren binnen en buiten ZonMw. Personele verbinding, ook van leden uit de programmacommissie, kan hieraan bijdragen. De commissie ziet voor zichzelf een rol door de **expertise van de programmacommissie breder in te zetten** in bijvoorbeeld andere commissies.
- A.3. De programmacommissie onderstreept het belang van een multidisciplinaire **samenstelling van de programmacommissie**. Het ministerie van VWS hecht waarde aan een diverse samenstelling van de onafhankelijke programmacommissie waarin verschillende stromingen van ethiek en doelgroepen zijn vertegenwoordigd. Beide benadrukken dat het veld van experts klein is en dat dit een uitdaging betekent voor het prioriteren en entameren van kwalitatief goed en relevant onderzoek volgens een **onafhankelijke beoordeling**.
- A.4. De aanbeveling uit de externe evaluatie is om **pijler 2 breder in te vullen** door meer ruimte te bieden voor vragen vanuit andere beleidsdirecties van VWS en om flexibel om te gaan met de verhouding van het budget van pijler 1 versus pijler 2. In de brief van het ministerie is de budgetverhouding van pijler 1 en pijler 2 respectievelijk op 75% en 25% van het totale projectbudget bepaald. In de aanpassing van 5 augustus 2024 heeft VWS besloten het projectbudget voor pijler 2 en de bijbehorende beheerskosten nog niet te verplichten. De directie Publieke Gezondheid houdt dit budget wel beschikbaar om ad-hoc via ZonMw onderzoeksvragen op het terrein van medische ethiek uit te kunnen zetten. De programmacommissie is positief over de mogelijkheid voor VWS om via pijler 2 actuele beleidsvragen op een verantwoorde manier te onderzoeken. Zij geeft in overweging aan

⁸ 'Programmaevaluatie E&G 2012-2023', zonmw.nl/nl/artikel/ethisch-gezondheidsonderzoek-als-moreel-kompas-voor-de-praktijk

⁹ Het programma is ingedeeld in twee pijlers: pijler 1 wordt op aanwijzing van de programmacommissie inhoudelijk vormgegeven en pijler 2 is bedoeld voor onderzoek naar specifieke (beleids)vragen geïnitieerd vanuit VWS.

VWS om na te gaan of er, naast vraagstukken rondom reproductieve technologie, andere beleidsvragen op het gebied van ethiek en gezondheid van belang zijn.

- A.5. In de externe evaluatie wordt aangegeven dat de beperkte **(financiële) omvang** op gespannen voet staat met de meerwaarde van het programma. Het totale budget is klein in verhouding tot de onderwerpen, thema's en behoefte voor verbreding. Er zijn weinig bronnen voor cofinanciering bekend, zowel voor het programma als voor projecten.
- A.6. In de externe evaluatie wordt geadviseerd **kennisbenutting te versterken** en **meer ruimte te bieden voor impact** door het financieren van langer lopende projecten met een groter budget. Het ZonMw Impact Assessment Framework (ZIAF) model kan hiervoor een handvat zijn. Maar om de eisen haalbaar te houden is **situationele** bijsturing van projecten van belang. De programmacommissie benadrukt het belang van langer lopende projecten. Hierdoor ontstaat een betere **waarborg voor continuïteit van ethiekonderzoek**, bijvoorbeeld door het opleiden van doctoren in ethiek, en er ontstaat meer ruimte voor het bevorderen van impact van dergelijk onderzoek op de praktijk. Voorwaarde hiervoor is dat de projecten een langere looptijd, een expliciet budget en meer situationele sturing krijgen.
- A.7. In de externe evaluatie wordt geadviseerd in te zetten op een **structureler en robuuster** programma. Een programma langer dan vijf jaar met bijbehorende financiering geeft meer zekerheid over uit te zetten rondes en biedt meer kansen voor verbreding van het programma en voor grotere budgetten per project. Meer budget maar ook duidelijkheid over een langere termijn draagt bij aan een betere kennisbenutting.
- A.8. Het ministerie van VWS benadrukt het belang van de **normatieve analyse** om te komen tot concrete producten voor de zorgpraktijk en/of beleid. De commissie adviseert om de **verbinding tussen empirie en normatieve analyse** in projecten te verbeteren.
- A.9. In de externe evaluatie wordt aanbevolen **de eisen aan projecten realistisch te houden** zodat de doelen haalbaar blijven binnen de financiële kaders en looptijd. Dit kan in verschillende fases van aanvraag, uitvoering en na afronding. De eisen omtrent kennisbenutting, impact en patiëntenparticipatie zouden **situationeel** beoordeeld kunnen worden. De commissie vindt dat de aandachtspunten voor projecten kritisch gezien moeten worden. Ook ziet zij dat er meer ruimte ontstaat voor deze eisen indien er meer tijd en geld beschikbaar wordt gesteld voor projecten.
- A.10. In de externe evaluatie wordt aanbevolen **patiëntenparticipatie te versterken** in de projecten en in het programma. De programmacommissie kan hierop sturen, maar er wordt ook aanbevolen de projecten hierop **situationeel** te beoordelen. De wetenschappelijke resultaten moeten ook toegankelijk zijn voor de betrokken doelgroepen. De programmacommissie onderstreept het belang van het perspectief van patiënten, cliënten, en burgers in de projecten, het programma en bij de toetsing van de projecten. De commissie vindt dat het benutten en integreren van **patiënt-/client-/burgerperspectief** beter kan, zowel bij de opzet van het programma en de projecten als bij de toetsing en uitvoering van de projecten. Leren van goede ervaringen is van belang evenals voldoende onderzoeksbudget voor een project.
- A.11. In de externe evaluatie wordt aanbevolen **het zelflerend vermogen van het programma te stimuleren** door ook tussentijds te evalueren, zodat er de mogelijkheid voor bijsturing is. Ook worden de resultaten van de evaluatie betrouwbaarder als geïnterviewden of andere respondenten eerder input kunnen leveren en niet te ver terug hoeven te kijken.
- A.12. Het ministerie van VWS ziet geen noodzaak om het programma bij voorbaat **thematisch** in te kaderen. Eventuele prioriteiten voor **pijler 1** kunnen in samenspraak met het veld worden gesteld. VWS ziet bij de uitvoering van het programma en het bepalen van de thema's/rondes een rol voor ethische experts, zorgprofessionals, ontwikkelaars van medische innovaties en patiënten/ cliënten/ervaringsdeskundigen. Het ministerie hecht waarde aan aansluiting bij de actualiteit, of zelfs voorziene actualiteit. De commissie is positief over de werkwijze van E&G 3 waarbij het veld geconsulteerd is

voor het aandragen van thema's. Zij ziet een brede veldraadpleging ook voor E&G 4 als een gepaste werkwijze om te prioriteren in onderwerpen.

In de volgende hoofdstukken wordt de uitvoering van E&G 4 beschreven. Daarbij wordt aangegeven hoe de bovenstaande aandachtspunten in de uitvoering van het programma worden meegenomen.

7 Speerpunten E&G 4

Op basis van de aandachtspunten zoals in Hoofdstuk 6 beschreven, zijn er drie speerpunten waar in E&G 4 extra focus op gelegd zal worden, namelijk:

- 1) bijdrage academische discipline ethiek
- 2) participatie
- 3) sturen op impact

Hieronder lichten we toe wat we onder deze speerpunten verstaan en hoe hier in E&G 4 aandacht aan zal worden besteed. Tijdens de loop van het programma zal gekeken worden hoe de speerpunten geëvalueerd kunnen worden.

7.1 Bijdrage academische discipline ethiek

In paragraaf 4.1. is toegelicht wat er in dit programma wordt verwacht op het gebied van ethiek in de te financieren onderzoeksprojecten. In E&G 4 verzamelen de projecten data in de gezondheidspraktijk op basis waarvan met behulp van ethische theorieën en principes tot normatieve aanbevelingen wordt gekomen. Op basis van de programma-evaluatie 2012-2023 concludeert de programmacommissie dat de verbinding tussen het empirisch onderzoek en de normatieve aanbevelingen beter kan (A.8.).

Programmaniveau

Vanuit het programma zet E&G 4 extra in op het versterken van de academische discipline ethiek door:

- Financieren van projecten met voldoende budget en looptijd om het opleiden van nieuwe ethici mogelijk te maken en continuïteit te bieden in de investering in onderzoeksgroepen op het gebied van ethiek en gezondheid. (A.6.)
- Stimuleren dat de verbinding tussen het empirisch onderzoek en de normatieve analyse wordt versterkt in de projecten (A.8.) In zowel de programmatekst als de subsidieoproepen zal duidelijk geformuleerd worden wat de verwachtingen zijn op het gebied van ethiek in de projecten (zie hoofdstuk 4.1.). Hierbij de kennis die hierover is opgedaan tijdens de programmaevaluatie 2012-2023. De programmacommissie kan projectleiders eventueel adviseren, bijvoorbeeld in het leggen van verbindingen tussen relevante onderzoeksgroepen.
- Stimuleren dat de projecten bijdragen aan de verrijking van de academische discipline ethiek. De resultaten uit de projecten dragen bij aan de versteviging of aanpassing van de bestaande theorieën en principes en/of stimuleren de ontwikkeling van nieuwe theorieën en principes.

Projectniveau

Op projectniveau wordt verwacht dat in elke fase van het project (subsidieaanvraag, uitvoering en eindverslag) goed wordt uitgewerkt hoe de verbinding wordt gelegd tussen het empirisch onderzoek en de normatieve aanbevelingen.

In de subsidieaanvraag komt duidelijk te staan:

- wat de doelstellingen zijn van het empirisch onderzoek (waarom en wat wil men ermee bereiken);
- welke methodologie wordt gehanteerd en van welke meta-ethische veronderstellingen wordt uitgegaan;
- hoe het empirische en normatieve met elkaar worden verbonden;
- welke rol de uitkomsten van het empirisch onderzoek zullen spelen bij het formuleren van de normatief-ethische handelingsaanwijzingen;
- hoe het onderzoek gaat bijdragen aan de ontwikkelingen van de academische discipline ethiek.

In het eindverslag wordt onder andere gevraagd in hoeverre bovenstaande punten gerealiseerd zijn en met name welke rol de uitkomsten van het empirisch onderzoek daadwerkelijk gespeeld hebben bij het formuleren van de handelingsaanwijzingen.

7.2 Participatie

Een van de speerpunten van het E&G-programma is het stimuleren van participatie¹⁰. ZonMw bedoelt met participatie de samenwerking met belanghebbenden, zoals ervaringsdeskundigen, patiënten, naasten en mantelzorgers, maar ook met zorgverleners of andere geïnteresseerden. Samenwerking met relevante belanghebbenden helpt onderzoeks-, ontwikkel- en innovatieprojecten binnen de gezondheidspraktijk verder, doordat deze samenwerking het onderzoek beter laat aansluiten op de praktijk. ZonMw biedt op de website een overzicht van kennis en handvatten voor goede participatie¹¹. Maar er is nog geen vaststaand recept voor geslaagde participatie. Bij ieder project of onderzoek is daarom ruimte nodig om te ontdekken wat wel of niet werkt. Alle betrokkenen moeten zich hier van begin tot eind als gelijkwaardige partners voor inzetten.

In de programmaevaluatie 2012-2023 wordt aanbevolen participatie te versterken in het programma en in de projecten. De programmacommissie onderstreept het belang van participatie. Zij vindt dat het benutten en integreren van het perspectief van patiënten, cliënten of burgers, zowel bij de opzet van het programma en de projecten als bij de toetsing en uitvoering van de projecten, verbeterd kan worden. Het is van belang dat zowel de programmacommissie als toekomstige onderzoekers hierbij kunnen leren van goede ervaringen bij andere ZonMw-programma's (A.10.) De ondersteuning hierop aan de programmacommissie, de projectleiders en de belanghebbenden moet voldoende zijn.

De complexiteit van participatie in E&G heeft voornamelijk te maken met dat er geen eenduidige groep belanghebbenden te benoemen is. E&G beslaat het hele veld van gezondheid. In projecten kan sprake zijn van een duidelijk omschreven groep belanghebbenden, maar het kan ook zijn dat deze er (nog) niet is (en allerlei variaties hierop). Belangrijk is dat het programma en de projecten bijdragen aan een passende wijze van samenwerking met belanghebbenden. Om hieraan te kunnen voldoen, is er voldoende tijd en budget nodig.

Programmaniveau

Binnen de programmacommissie zal minimaal één ervaringsdeskundige deelnemen om het programma hierop te adviseren en subsidieaanvragen te beoordelen. Daarnaast zal er ruimte moeten zijn voor de programmacommissie om zich hierover te laten adviseren. Dat zal per fase van het programma verschillend kunnen zijn. Te denken is aan een pool van ervaringsdeskundigen die de commissie adviseert over subsidieaanvragen, een interviewreeks met ervaringsdeskundigen of het bevragen van ZonMw-experts op dit gebied. Ook is het zinvol om gebruik te maken van kennis en ervaring die er al is bij andere ZonMw-programma's om zo per fase te besluiten wat de best passende invulling op dat moment is. Zo kan er ook ervaren worden wat wel en niet werkt.

Bij het opstellen van subsidieoproepen en de uitvoering van subsidieronde(s) zal gekeken worden of er specifieke patiëntenorganisaties betrokken kunnen of moeten worden en of dat andere vormen van participatie toegepast kunnen worden in de projecten.

Projectniveau

In de subsidieoproep(en) zal gespecificeerd worden wat er van projecten wordt verwacht met betrekking tot participatie. Hierbij is van belang dat de inbreng van patiënten, cliënten en/of burgers wordt versterkt door hen niet alleen in de rol van respondent te betrekken, maar ook bij alle fases van het project van vraagformulering tot eindrapportage. Gezien de hoeveelheid (wetenschappelijke) output mag er meer aandacht zijn voor het toegankelijk maken van resultaten voor de doelgroep.

In de subsidieaanvragen zullen projectgroepen moeten beschrijven wie de belanghebbenden zijn en op welke manier deze betrokken worden en inspraak zullen hebben in alle fases van het project; van subsidieaanvraag en uitvoering van projecten tot aan verspreiding en implementatie van resultaten. De programmacommissie zal dit situationeel beoordelen en hierover adviseren. Hiermee zal ZonMw aanvragers stimuleren het belang van participatie aandacht te geven. Ook zal er meer budget en tijd beschikbaar worden gesteld per project om projectgroepen meer mogelijkheden te bieden samen te werken met belanghebbenden. Tijdens de monitoring en afronding van projecten zal

¹⁰ In deze tekst wordt de term participatie gebruikt. Hiermee worden alle vormen van patiëntenparticipatie, ervaringsdeskundigheid, burgerperspectief etc. bedoeld.

¹¹ 'Participatie en Citizen Science', zonmw.nl/nl/participatie-en-citizen-science

beoordeeld worden of de doelen die gesteld zijn bij de aanvraag naar voldoening zijn behaald. En waar nodig bijgestuurd of ondersteund worden.

7.3 Sturen op impact

Wat verstaan we onder impact?

ZonMw omschrijft impact volgens het Payback framework van Buxton en Hanney. Zij onderscheiden 2 vormen van impact:

'Maatschappelijke impact' wordt gedefinieerd als aantoonbare benutting van gezondheidsonderzoek en zorginnovatie – zowel het proces als het product/resultaat – in praktijk, beleid en/of onderwijs om gewenste (gedrags)verandering te realiseren in het licht van kwalitatief goede en toegankelijke zorg en gezondheid tegen aanvaardbare kosten. Weloverwogen niet benutten is ook gebruik, maar zonder impact.'

'Wetenschappelijke impact' wordt gedefinieerd als aantoonbare benutting van gezondheidsonderzoek en zorginnovatie – zowel het proces als het product/resultaat – in (verder) onderzoek om gewenste kennis en kunde op te bouwen in het licht van kwalitatief goede en toegankelijke zorg en gezondheid tegen aanvaardbare kosten.'

Concreter betekent dit dat ZonMw impact wil bereiken door met kennis te werken aan een goede gezondheid voor iedereen. Dat wordt gedaan door toepassing of benutting van kennis. Met andere woorden: door ervoor te zorgen dat resultaten van projecten en programma's door praktijk, beleid, onderwijs en/of onderzoek ook echt worden gebruikt. Projecten moeten daarvoor goed aansluiten bij wat er in de praktijk speelt¹².

Impact kan op verschillende niveaus worden bereikt. Zo kunnen inzichten uit onderzoek impact hebben als deze inzichten in het publieke debat aan bod komen. Maar impact kan ook bereikt worden als voor de betreffende doelgroep de kwaliteit van zorg verbetert.

Implementatie is het proces om te komen tot impact en voor implementeren zijn vele theorieën en modellen beschikbaar¹³.

Zaken die bijdragen aan het realiseren van impact zijn onder andere samenwerken, kennis toegankelijk maken en het concretiseren van kennis, bijvoorbeeld door het opleveren van producten. Samenwerking is nodig om van elkaar te leren, een groter draagvlak te creëren en inzichten toepasbaar te maken in de praktijk, in beleid, onderwijs en onderzoek. Toegankelijk maken van kennis is nodig; hoe meer mensen toegang hebben tot kennis, des te makkelijker kan deze gebruikt worden. Ook het concretiseren van kennis maakt het makkelijker om deze te gebruiken. Een overzichtelijke samenvatting of factsheet is bijvoorbeeld eenvoudiger te gebruiken in de praktijk dan een heel onderzoeksrapport.

Uit de programma-evaluatie 2012-2023 blijkt de precieze impact van de projecten moeilijk te bepalen. Omdat dit wel wenselijk blijft en het maken van impact één van de kernactiviteiten is ZonMw is, zullen we in E&G 4 meer aandacht besteden aan dit onderwerp, hoe dit vorm te geven en naderhand evalueren (A.6, A.11).

Programmaniveau

In E&G 4 zal naast het programmateam ook de programmacommissie een grotere rol krijgen in het ondersteunen bij en adviseren over verspreiding en implementatie door bijvoorbeeld tijdens beoordelingen hier een oordeel en advies over te geven. Daarnaast kan de programmacommissie zich laten adviseren hierover door een implementatiedeskundige. Een mogelijkheid is ook een commissielid met veel ervaring in implementatie te werven. Hierbij kan ook gebruikgemaakt worden van kennis en ervaring die er al is bij andere ZonMw-programma's en -clusters.

Projectniveau

In de subsidieoproepen in E&G 4 zullen criteria worden opgesteld zodat het voor subsidieaanvragers duidelijk wordt op welk niveau en op welke wijze impact en implementatie gewenst is.

¹² 'Kennisbenutting', zonmw.nl/nl/over-zonmw/kennisbenutting

¹³ 'Ondersteuning bij implementatie', zonmw.nl/nl/ondersteuning-bij-implementatie

Het is van belang dat de volgende punten een plek krijgen in de oproepen:

- Het in kaart brengen van belangrijke belanghebbenden en deze in voldoende mate betrekken gedurende het hele proces. De behoefte van de eindgebruiker en betrokkenen staat hier voorop.
- Zorgen voor een goede begeleider (projectleider en team) die van begin tot eind zorgt voor een gedegen plan en de uitvoering hiervan.
- Het betrekken van expertise ten aanzien van implementatie.
- Het in kaart brengen van kansen en belemmeringen.
- Kijken naar bestaande initiatieven waarbij aangehaakt kan worden. Dit kan een richtlijn zijn waarin resultaten van onderzoek verwerkt worden of een website waarop informatie uit onderzoek opgenomen kan worden.
- Zorgen voor zoveel mogelijk continuïteit en tijd bij alle betrokkenen.
- Zorgen voor duidelijkheid over eigenaarschap van interventies.

In de subsidieaanvragen zullen projectgroepen moeten beschrijven hoe zij de implementatie voorbereiden, uitvoeren en/of overdragen wanneer zij niet in staat zijn de implementatie zelf te doen. De programmacommissie zal dit situationeel beoordelen en hierover adviseren. Tijdens de monitoring en afronding van projecten zal beoordeeld worden of de doelen die bij de aanvraag gesteld zijn naar voldoening zijn behaald.

8 Activiteiten E&G 4

De invulling van deze tranche vindt plaats op basis van de doelstelling van het programma (zie Hoofdstuk 3), samen met de aanbevelingen uit de programmaevaluatie 2012-2023 en de aandachtspunten vanuit de programmacommissie en het ministerie van VWS (zie Hoofdstuk 6). In dit hoofdstuk wordt toegelicht hoe deze punten zullen worden verwerkt in de uitvoering van het programma. Er zijn veel wensen, eisen en verwachtingen in combinatie met een zeer beperkt budget. Dit betekent dat er scherpe keuzes gemaakt moeten worden om het geheel haalbaar te houden.

E&G 4 start in januari 2024 en loopt tot en met 2028. Om inzicht in concrete en actuele vraagstukken op het terrein van ethiek en gezondheid te vergroten, worden in dit programma (onderzoeks)projecten gefinancierd. Aan de projecten ligt een concreet en actueel ethisch vraagstuk of dilemma ten grondslag vanuit de gezondheidspraktijk. De projecten brengen in kaart wie de belanghebbenden van het project zijn, wie er betrokken moeten worden bij het project en wie de eindgebruikers van de resultaten zijn. De eindgebruikers kunnen bijvoorbeeld gezondheidsprofessionals, beleidsmakers, burgers, cliënten of patiënten zijn.

De eindgebruikers moeten in het project concrete en toepasbare handvatten aangereikt krijgen om op een verantwoorde manier met het vraagstuk om te gaan. Zo wordt expliciet aandacht gegeven aan de ethische implicaties van hun dagelijkse praktijk en/of werkzaamheden. Dit alles draagt bij aan de ondersteuning en verbetering van de gezondheidspraktijk.

Er zijn ook andere activiteiten mogelijk binnen het programma die kunnen bijdragen aan de doelstelling, zoals bijeenkomsten, debatten en ontwikkeling van kennisagenda's. Hiervoor zal eerst worden bekeken wat de behoeften in het veld zijn en wat de financiële mogelijkheden hiervoor zijn. Hiervoor zullen gesprekken worden gevoerd en eventueel bijeenkomsten georganiseerd met betrokkenen van het programma.

Het programma is ingedeeld in twee pijlers. In pijler 1 is de programmacommissie leidend in de keuze van onderwerpen en rondes. Pijler 2 betreft onderzoek naar specifieke (beleids)vragen geïnitieerd vanuit VWS. Van het totale budget voor projecten is in principe 75% bestemd voor pijler 1 en 25% voor pijler 2. In de aanpassingsbrief van 5 augustus 2024 heeft VWS besloten het projectbudget voor pijler 2 (€515.368,-) en de bijbehorende beheerskosten nog niet te verplichten. De directie Publieke Gezondheid houdt dit budget (totaal €865.368,-) wel beschikbaar voor onderzoeksvragen op terrein van medische ethiek. Met ZonMw is besproken dat VWS mogelijke beleidsvragen wel op ad-hoc basis via ZonMw kan uitzetten. Tussentijds zal regelmatig overleg plaatsvinden onder andere hierover met het ministerie van VWS.

8.1 Type onderzoek

Er zijn verschillende typen onderzoek mogelijk binnen het programma. Er is bijvoorbeeld onderzoek mogelijk naar één specifiek ethisch vraagstuk, de verschillende ethische vraagstukken van één bepaalde groep (zoals professionals) of ethische vraagstukken in één bepaalde situatie of setting. Ook hoeft niet ieder ethisch vraagstuk te leiden tot een volledig nieuw onderzoek; sommige ethische vragen zijn eerder gesteld maar in een ander domein. Het 'vertalen' van de uitkomsten naar het andere domein behoort ook tot de mogelijkheden.

In E&G 4 zullen we in navolging van de programma-evaluatie 2012-2023 de mogelijkheid onderzoeken voor financiering van promotietrajecten voor ethici.

8.1.1 Pijler 1

De eerste pijler is bestemd voor rondes die op aanwijzing van de programmacommissie worden vormgegeven. In de onderstaande paragraaf maken we duidelijk hoe dit wordt vormgegeven.

In pijler 1 zullen in de projecten verschillende aandachtspunten bij elkaar moeten komen:

- Sturen op impact en kennisbenutting (A.6.)
- Het belang van de normatieve analyse (A.8.)
- Waarborg en continuïteit van ethiekonderzoek (A.6.)
- Structureel en robuust programma (A.7.)
- Eisen aan projecten beperken of situationeel beoordelen (zoals op het gebied van kennisbenutting, impact, (patiënten)participatie) (A.6., A.9. en A.10.)

Dit alles moet bezien worden tegen het licht dat de financiële omvang van het programma beperkt is (A.6.).

In E&G 4 wordt ingezet op projecten met een langere looptijd en een ruimer budget dan de voorgaande twee tranches. Hierdoor ontstaan mogelijkheden voor promotietrajecten en wordt bijgedragen aan de continuïteit van ethiekonderzoek. Ook worden de mogelijkheden voor (patiënten)participatie, kennisbenutting en impact hierdoor vergroot. Maar dit zal betekenen dat het aantal projecten in E&G 4 kleiner zal zijn dan in de voorgaande tranches. Ook beperkt de financiële ruimte E&G 4 tot maximaal 1 ronde in pijler 1. Een eventuele volgende ronde zou pas in de volgende tranche kunnen plaatsvinden (na 2028). Het is derhalve niet mogelijk een robuuster programma (tranche) te bieden waarin meer vooruitzicht is voor aanvragers op komende rondes.

Inhoudelijke invulling pijler 1

Voor de inhoudelijke invulling van pijler 1 in E&G 4 is vanuit de programmacommissie de behoefte geuit om met het veld te inventariseren welke onderwerpen (doelgroepen, praktijken, etc.) de meeste prioriteit zouden moeten krijgen (A.13.). In bijlage F worden, slechts als voorbeeld, thema's genoemd die relevant zouden kunnen zijn voor E&G 4. In 2024 zal in samenspraak met betrokkenen van het programma en veldpartijen gekeken worden op welke manier er in pijler 1 de komende jaren gewerkt zal worden met thema's en welke thema's geprioriteerd moeten worden.

Gezien de beperkte omvang van dit programma zal er goed geprioriteerd moeten worden wat de belangrijkste vraagstukken zijn. Ook zal samenwerking gezocht moeten worden met relevante ZonMw-programma's en externe samenwerkingspartners. Hieruit kunnen eventueel nieuwe financiële mogelijkheden ontstaan die de inhoudelijke invulling van pijler 1 mede kunnen bepalen.

8.1.2 Pijler 2

De tweede pijler is bestemd voor onderzoek naar specifieke (beleids)vragen geïnitieerd vanuit VWS. Het gaat hierbij om (beleids)vragen met een ethische component die om een nadere reflectie vragen, bijvoorbeeld naar aanleiding van aanbevelingen in een wetsevaluatie. De programmacommissie adviseert hierbij onder andere of onderzoek naar de specifieke (beleids)vragen past in het programma.

Voor elke onderzoeksvraag wordt een expliciete opdracht vanuit VWS aan ZonMw gegeven die vervolgens bij voorkeur via een open subsidieoproep wordt uitgezet. In de opdracht staat onder meer vermeld wat de achtergrond is van het onderzoek, de beleidsrelevantie en duidelijke onderzoeksvragen waarop een antwoord moet komen. De programmacommissie adviseert over de oproep en geeft advies over kwaliteit, relevantie en prioritering van de aanvragen. Om inzicht te krijgen in de voortgang van een project en eventuele prioritering van onderzoeksvragen gedurende de loop van het project, zal regelmatig een voortgangsgesprek gehouden worden met de projectleider, de opdrachtgever en het ZonMw-bureau. Aangezien deze projecten in opdracht van het ministerie van VWS worden uitgevoerd, kunnen bijzondere eisen gesteld worden, zoals een presentatie voor de medewerkers van het ministerie van VWS, een beleidsrapportage waaruit het ministerie kan citeren of in zijn geheel kan doorsturen naar de Tweede Kamer, maar bijvoorbeeld ook een tijdelijk embargo op het openbaar maken van de resultaten. Deze bijzonderheden zullen in de subsidieoproep en/of bij toekenning van de subsidie kenbaar gemaakt worden. Afhankelijk van het onderwerp en de procedure kan er gewerkt worden met projectideeën of direct met subsidieaanvragen. Per oproep wordt aangegeven wat het maximumbedrag en de maximale looptijd is. Bij meerdere aanvragen wordt in principe de prioriteringsmatrix in de subsidieoproep gehanteerd.

Procedure pijler 2 in E&G 4

In tegenstelling tot eerdere tranches zal bij de start van E&G 4 geen budget beschikbaar zijn voor projecten en programmakosten voor (het uitvoeren van) pijler 2. Als er ad-hoc beleidsmatige vragen komen vanuit VWS die passen binnen Pijler 2 van het programma Ethiek en Gezondheid zal er middels een brief aan ZonMw worden gevraagd om een voorstel te doen voor het maken van een oproep. In overleg tussen ZonMw en VWS zal de hoogte van het te subsidiëren project en de programmakosten voor ZonMw worden afgestemd. Hierin wordt onder andere de looptijd, budget en monitoring van het project meegenomen.

Deze aangepaste werkwijze in E&G 4 kan gevolgen hebben voor het tijdpad dat ZonMw nodig heeft omdat er mogelijk ad hoc een programmateam en commissie moet worden samengesteld per oproep wat in eerdere E&G tranches niet nodig was.

8.2 Procedure en algemene subsidievoorwaarden

ZonMw kent een procedure voor de beoordeling van subsidieaanvragen die in principe voor alle ZonMw-programma's geldt (zie Procedurebrochure voor aanvragers)¹⁴. De procedure voor E&G-subsidieaanvragen sluit hierop aan. Deze procedure bestaat in de meeste gevallen uit twee fases:

- 1) Eerst worden projectideeën ingediend. Daarop volgt een advies over het indienen van een uitgewerkte aanvraag.
- 2) Hierna is er gelegenheid een uitgewerkte subsidieaanvraag in te dienen. Deze zal op kwaliteit worden beoordeeld door onafhankelijke externe referenten en op relevantie door de programmacommissie. Op het kwaliteitsoordeel is de mogelijkheid om wederhoor te geven.

In specifieke gevallen, bijvoorbeeld bij pijler 2 (zie Hoofdstuk 9.1.2) kan er gekozen worden voor een verkorte procedure waarbij direct een uitgewerkte subsidieaanvraag wordt ingediend. Hierbij worden geen concessies gedaan aan de gestelde vereisten voor zorgvuldigheid.

Gedurende het gehele proces is de Code omgang met persoonlijke belangen van ZonMw van toepassing. Alle subsidieaanvragen van het programma worden toegekend volgens de geldende ZonMw-subsidiebepalingen ten tijde van openstellen van de subsidieronde¹⁵. Bij het inrichten van de subsidierondes wordt rekening gehouden met de algemeen geldende wet- en regelgeving inzake staatssteun. De projecten in het E&G-programma betreffen in principe altijd overstijgende maatschappelijke vragen die bijdragen aan het algemeen publieke belang, die niet door de markt worden opgepakt omdat die er bijvoorbeeld vanuit financieel oogpunt geen belang bij heeft. Deze zijn daarom aangewezen om hier publieke middelen voor in te zetten. Bij het openstellen van nieuwe subsidierondes zullen risico's op staatssteun in beeld gebracht worden. In het geval van economische projectactiviteiten zullen passende (staatssteun) maatregelen worden genomen.

De gehanteerde procedure en voorwaarden worden altijd beschreven bij het openstellen van een subsidieronde in de subsidieoproep. Hierin staat op basis van welke relevantie- en kwaliteitscriteria de beoordeling plaatsvindt, welke prioriteringsmatrix wordt gebruikt en welke randvoorwaarden er zijn zoals het maximaal aan te vragen budget en de maximale looptijd van de projecten. Eventuele prioritering van thema's zal ook in de subsidieoproep van de ronde kenbaar gemaakt worden.

8.3 Beoordelingscriteria

8.3.1 Relevantiecriteria

De projecten in pijler 1 van E&G 4 dienen bij te dragen aan de doelstelling van het programma (zie Hoofdstuk 3).

Betrokkenheid van de eindgebruiker (bijvoorbeeld gezondheidsprofessionals, beleidsmakers, burgers, cliënten of patiënten) bij de aanvraag en het project is hierbij onmisbaar; zij ervaren de kwestie in hun (dagelijkse) praktijk en zij moeten hiervoor een voor hen inzetbare en toegankelijke oplossing krijgen die voldoet aan hun wensen en verwachtingen.

Een verspreidings- en implementatieplan over hoe de eindgebruiker de concrete handvatten in de (dagelijkse) praktijk kan inzetten is hierbij vereist.

Minstens zo belangrijk is de actieve inbreng van de andere belanghebbenden, zoals de patiënt of cliënt, bij de aanvraag en de uitvoering van het onderzoek. In de concrete middelen die de eindgebruiker aangereikt krijgt, moeten de visie, wensen en verwachtingen van deze relevante belanghebbenden duidelijk naar voren komen.

Naast maatschappelijk relevant moeten de projecten ook wetenschappelijk relevant zijn. Hierbij staat de ontwikkeling van nieuwe kennis en inzichten centraal.

Het wordt aanbevolen om aansluiting te zoeken bij al lopende of geplande relevante onderzoeksprojecten of bij projecten die beogen nieuw beleid of nieuwe werkwijzen te implementeren.

¹⁴ 'Procedurebrochure', zonmw.nl/procedurebrochure

¹⁵ 'Algemene subsidiebepalingen ZonMw 2022', zonmw.nl/voorwaarden-en-verplichtingen

In de onderzoeksgroep dient gedegen kennis te zijn van ethiek, ethische theorieën en principes. Er dient ook ervaring te zijn met de uitvoering van ethische analyses. Deze kennis en ervaring dient op een actieve manier ingezet te worden.

Ieder project moet een normatieve component hebben waarvan de methodologie helder beschreven is. Het moet duidelijk zijn vanuit welk theoretisch perspectief de problematiek wordt benaderd. Het empirisch onderzoek, de noodzaak en de bijdrage die dit levert aan de normatieve analyse moet duidelijk worden beschreven.

ZonMw heeft een aantal algemene relevantiecriteria, waaronder diversiteit, participatie, toegang tot data en impact¹⁶. Bij de bepaling van de relevantie van een subsidieaanvraag worden deze, waar passend, naast de andere relevantiecriteria toegepast.

Projecten in pijler 2 kunnen afwijken van deze bovenstaande relevantiecriteria. In de subsidieoproep moet duidelijk gemaakt worden welke relevantiecriteria gelden.

8.3.2 Kwaliteitscriteria

Externe referenten beoordelen de subsidieaanvragen op kwaliteit (zie ook Hoofdstuk 9.2.) De kwaliteitscriteria zijn omschreven in de ZonMw-procedurebrochure¹⁷. Samengevat wordt externe referenten minimaal gevraagd om naar de volgende criteria te kijken bij een aanvraag:

- Doelstelling en vraag- of taakstelling
 - helderheid
 - reikwijdte
 - originaliteit
- Plan van aanpak
 - helderheid
 - adequaatheid
 - beschrijving van de gekozen methoden en analyses, inclusief de theoretische en/of empirische onderbouwing
 - aandacht voor algemene speerpunten van ZonMw (geslacht, culturele achtergrond, leeftijd en het patiënten- consumentenperspectief)
 - datamanagementplan, indien van toepassing
- Projectgroep. De projectgroep moet voldoende in staat zijn een gedegen onderzoek uit te voeren met behulp van theorieën en principes in de ethiek.
- Haalbaarheid

In de subsidieoproep moet duidelijk gemaakt worden welke kwaliteitscriteria gelden.

8.4 Monitoring voortgang projecten

De voortgang van alle gefinancierde projecten wordt beoordeeld conform de ZonMw-systematiek met behulp van voortgangs- en eindrapportages. Tenzij anders in de subsidieoproep of bij toekenning van de subsidie is vermeld.

In de aanvraag wordt helder beschreven in welke periode welk onderdeel van het onderzoek wordt uitgevoerd en welke producten worden opgeleverd. Er wordt minimaal één voortgangsverslag opgevraagd halverwege de looptijd van het project. Bij projecten met een looptijd van meer dan 24 maanden kunnen er extra voortgangsverslagen opgevraagd worden. Het programmabureau volgt op deze wijze of het onderzoeksproject, uitgaande van de oorspronkelijke subsidieaanvraag, op schema ligt en of het onderzoek eventueel moet worden aangepast c.q. bijgestuurd om de doelstellingen van het project te behalen. Daarbij wordt specifiek aandacht besteed aan de haalbaarheid, het geplande tijdschema en kansen en belemmeringen voor implementatie van projectresultaten. Bij twijfel of bij grote voorgestelde wijzigingen aan de opzet van het project wordt de programmacommissie ingeschakeld voor advies aan het programmabureau. Daarnaast behoren projectleidersbijeenkomsten en projectbezoeken tot de mogelijkheid om inzicht te krijgen in de voortgang van de projecten.

¹⁶ 'Procedurebrochure', zonmw.nl/procedurebrochure

¹⁷ 'Procedurebrochure', zonmw.nl/procedurebrochure

Bij projecten die gefinancierd worden vanuit pijler 2 kunnen er aanvullende voorwaarden zijn voor de monitoring van het project. Er kan bijvoorbeeld een voortgangsoverleg en eindpresentatie voor het ministerie van VWS worden georganiseerd. Dit zal in de subsidieoproep en/of bij de toekenning van subsidie worden gespecificeerd.

9 Management en organisatie

9.1 Opdrachtgever

De opdrachtgever van het E&G-programma is het ministerie van VWS. In december 2023 heeft ZonMw van het ministerie van VWS het verzoek ontvangen om te komen tot een voorstel om het programma Ethiek en Gezondheid voort te zetten voor de jaren 2024 tot en met 2028 (zie Bijlage B).

9.2 Opdrachtnemer

ZonMw-bestuur

Het ZonMw-bestuur is het hoogste orgaan binnen ZonMw en draagt de bestuurlijke en bestuursrechtelijke eindverantwoordelijkheid voor de uitvoering en coördinatie van het programma en legt periodiek verantwoording af aan de opdrachtgever.

Programmabureau

Het ZonMw-programmabureau is verantwoordelijk voor de dagelijkse uitvoer van het programma. Het programmabureau bestaat onder andere uit een clusterhoofd, (senior) programmamanager, programmasecretaris en clusterassistent. Het programmabureau wordt verder ondersteund door communicatie- en implementatieprofessionals.

Programmacommissie

Overeenkomstig het bestuursreglement ZON, NWO-MW en ZonMw en ZonMw-procedures wordt een commissie ingesteld om inhoudelijk sturing te geven aan het programma¹⁸. De programmacommissie heeft onder andere de volgende taken:

- Adviseren over subsidieoproepen
- Beoordelen van subsidieaanvragen.
- Prioriteren van subsidieaanvragen
- Advies uitbrengen over honorering of afwijzing subsidieaanvragen aan bestuur van ZonMw.
- Monitoren en begeleiden van projecten binnen het programma
- Evalueren van het programma (de zelfevaluatie)

Specifiek voor dit programma heeft de programmacommissie de volgende (extra) taken:

- Inzetten van expertise van commissieleden om samenwerking tussen ZonMw-programma's te bevorderen
- Inzetten van expertise van commissieleden om samenwerking van ZonMw met externe partijen te stimuleren

Zij doet dit in principe volgens de procedure omschreven in de procedurebrochure¹⁹.

De programmacommissie bestaat uit een voorzitter, een vicevoorzitter en minimaal vijf commissieleden. Er moet een goede balans zijn tussen ethici en vertegenwoordigers vanuit het maatschappelijk veld. Daarnaast wordt bij de samenstelling van de commissie rekening gehouden met potentiële belangenverstrengeling en is bij de beoordeling van aanvragen de Code omgang met persoonlijke belangen van toepassing.

Bij de samenstelling van de commissie wordt rekening gehouden met de volgende criteria:

- Wetenschappelijke expertise op het gebied van ethiek en gezondheid;
- Kennis en expertise op het gebied van verbinding leggen tussen wetenschap en praktijk;
- Maatschappelijke ervaring en kennis op het gebied van ethiek en gezondheid;
- Actieve betrokkenheid bij het onderwerp ethiek en gezondheid als patiënt of burger;
- Actieve betrokkenheid bij het onderwerp ethiek en gezondheid als hulpverlener, zoals verpleegkundige en/of arts;
- Ervaring in het leggen van verbinding tussen praktijk en wetenschap;
- Ervaring met participatie van patiënten en gebruikers bij onderzoek, kwaliteit en beleid;
- Kennis over of ervaring met de thema's of doelgroep;
- Diversiteit van leden wat betreft achtergrond en geslacht.

Zie Bijlage A voor de huidige samenstelling van de programmacommissie.

¹⁸ 'Bestuursreglement ZonMw', zonmw.nl/nl/wet-en-regelgeving-van-zonmw

¹⁹ 'Procedurebrochure', zonmw.nl/procedurebrochure

10 Voortgangsbewaking en evaluatie van het programma

Met de waarnemer van VWS vindt regelmatig afstemming plaats over de voortgang van het programma en van de projecten in pijler 2. Tevens wordt de waarnemer bij vergaderingen van de programmacommissie uitgenodigd. Ook rapporteert ZonMw in de halfjaarlijkse voortgangsrapportage over dit programma aan het ministerie van VWS.

E&G betreft een doorlopend programma waarbij met regelmaat de inhoud wordt geactualiseerd en vormgegeven. Met het ministerie van VWS is overeengekomen dat halverwege de vierde tranche (2027) een evaluatie zal plaatsvinden. Dit zal een beperkte evaluatie zijn met als doel het eventueel bijsturen van het lopende programma en het formuleren van aanbevelingen voor de vormgeving van een eventuele vijfde tranche. Op deze manier kan de eventuele vijfde tranche aansluitend starten op de vierde tranche.

11 Financiële omvang en meerjarenraming van het programma

De financier van dit programma is het ministerie van VWS, Directie Publieke Gezondheid. Het ministerie stelt voor het gehele programma € 2.384.632,- beschikbaar voor de jaren 2024 tot en met 2028, inclusief de programmakosten van ZonMw. Daarnaast houdt de directie Publieke Gezondheid € 865.368,- beschikbaar voor mogelijke ad-hoc beleidsvragen vanuit het ministerie van VWS. In dit geval zal er middels een brief aan ZonMw worden gevraagd om een voorstel te doen voor het maken van een oproep. In overleg tussen ZonMw en VWS zal per beleidsvraag de hoogte van de te subsidiëren projecten en de programmakosten voor ZonMw worden afgestemd.

Zie Bijlage C voor de begroting van het programma. Het budget wat resteert uit E&G 3 zal hier aan toegevoegd worden.

Bijlage A Samenstelling programmacommissie

Voorzitter

Mr. L.J.S. (Léon) Wever

Vicevoorzitter

- Vacature -

Leden

Drs. A.J.M. (Janet) van Bavel

dr. M. (Michelle) Habets

Drs. J.J. (Jasmijn) de Lange

Dr. G.J. (Truus) Teunissen

Prof. dr. G. (Gerrit) Glas

- Vacatures -

Waarnemer

Dr. I. (Ivy) van Dijke, directie Publieke Gezondheid, ministerie van VWS

Drs. P. (Pim) Roza, directie Publieke Gezondheid, ministerie van VWS

Bijlage B Opdrachtbrief VWS programmavoorstel

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

> Retouradres Postbus 20350 2500 EJ Den Haag

ZonMw
T.a.v. het bestuur
Postbus 93245
2509 AE DEN HAAG

Bezoekadres
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
T 070 340 79 11
F 070 340 78 34
www.rijksoverheid.nl

Inlichtingen bij
Roza, P. (Pim)
Coördinerend
beleidsmedewerker

M 06-15291541
p.roza@minvws.nl

Kenmerk
3692492-1053319-PG

Kenmerk afzender

Bijlage(n)

-

*Correspondentie uitsluitend
richten aan het retouradres
met vermelding van de
datum en het kenmerk van
deze brief.*

Datum – 6 DEC. 2023
Betreft Verzoek om programmavoorstel vierde tranche
programma Ethiek en Gezondheid

Geacht bestuur,

De derde tranche van het programma Ethiek en Gezondheid (EG3) loopt eind 2023 af¹. Ik verzoek u bij dezen met een voorstel te komen voor een vierde tranche voor het programma Ethiek en Gezondheid (EG4), te starten met terugwerkende kracht per 1 januari 2024, met een looptijd van vijf jaar. Het beschikbare bedrag voor het totale programma is € 3.250.000 voor de periode 2024-2028. Graag geef ik u een aantal aandachtspunten mee voor het programma. Op basis van uw voorstel zullen wij definitief beslissen over het financieren van de vierde tranche van dit programma.

Aandachtspunten

Doelstelling

Het programma moet bijdragen aan het vergroten van inzicht in en kennis over concrete en actuele ethische dilemma's of vragen op het terrein van ethiek en gezondheid. Uit de evaluatie van de tranches EG2 en EG3 is gebleken dat er vanwege een steeds veranderende maatschappelijke context voortdurend belangrijke nieuwe ethische vraagstukken op het gebied van de gezondheidszorg naar voren komen. Mede hierdoor is er vanuit beleid en praktijk behoefte aan meer inzicht in en kennis van ethiek om de gezondheidszorgpraktijk en/of het gezondheidsbeleid te ondersteunen en verbeteren. De doelstelling van het huidige programma Ethiek en Gezondheid sluit hier nog altijd goed bij aan.

Resultaat

Aan het einde van het programma hebben zorgprofessionals en beleidsmakers in de zorg concrete handvatten om hun werkpraktijk en/of het beleid te verbeteren. Ik zie in de uitwerking van het programmavoorstel dan ook graag terug hoe de gefinancierde projecten gaan leiden tot dergelijke concrete producten voor de beoogde doelgroepen en hoe kennisbenutting en implementatie van de resultaten gestimuleerd wordt

¹ EG3 liep oorspronkelijk van 2018 t/m 2022, maar is in overleg met het ministerie van VWS budgettair neutraal verlengd t/m 2023.

Programmastructuur

In de drie voorgaande tranches is sprake geweest van twee pijlers. De eerste pijler was bestemd voor vrij onderzoek op basis van open inschrijving op subsidierondes. De tweede pijler was bestemd voor onderzoeks- en beleidsvragen van het ministerie van VWS. Ik verzoek u deze structuur voort te zetten in de vierde tranche van het programma.

PG

Kenmerk
3692492-1053319-PG

Inhoudelijke invulling

Vanwege de beoogde concrete bijdrage van de projecten aan de zorgpraktijk en/of het zorgbeleid, is het van belang dat binnen de projecten normatieve reflectie plaatsvindt. Een centrale vraag als "wat is goed handelen?" zou aan het eind van alle projecten beantwoord moeten kunnen worden.

Het ministerie van VWS ziet geen noodzaak om het programma bij voorbaat thematisch in te kaderen. Eventuele prioriteiten voor pijler 1 kunnen in samenspraak met het veld worden gesteld. Wel hecht het ministerie waarde aan aansluiting bij de actualiteit, of zelfs voorziene actualiteit, bijvoorbeeld nieuwe wetenschappelijke of technologische ontwikkelingen in de zorg.

Commissie

Ik hecht waarde aan diversiteit in de commissie. Dat betekent onder meer dat verschillende stromingen in de ethiek vertegenwoordigd zijn, evenals betrokken doelgroepen. Het spreekt voor zich dat de commissie onafhankelijk is. Ik realiseer mij dat dit vanwege het kleine veld van de ethiek een moeilijke opgave zal zijn.

Financieel

Voor de vierde tranche van het programma is een bedrag van maximaal € 3.250.000 (5 x € 650.000) beschikbaar voor de jaren 2024 tot en met 2028 (inclusief de (programma)kosten van ZonMw). Van de projectgelden is ongeveer 75% beschikbaar voor pijler 1 en 25% voor pijler 2. Daarnaast kunt u het overgebleven budget van EG3 gebruiken voor EG4.

Vorbereiding programmavoorstel

Ik verzoek u bovenstaande aandachtspunten uit te werken tot een programma-voorstel. Ik verzoek u in dit voorstel in te gaan op de wijze waarop u ethische experts, zorgprofessionals, ontwikkelaars van medische innovaties en patiënten/ cliënten/ ervaringsdeskundigen wilt betrekken bij de uitvoering van het programma c.q. het bepalen van de thema's/rondes. Voorts verzoek ik u in te gaan op de aanbevelingen uit de evaluatie van EG2 en EG3 en ook eventuele risico's op staatssteun in beeld te brengen.

Ik verzoek u in het programmavoorstel een begroting en liquiditeitsprognose op te nemen. Voor de voorbereiding van het programmavoorstel stel ik een aanvullend budget van € 40.000 beschikbaar in het jaar 2023. Ik zal het meerjarige uitgaven- en verplichtingenplafond ZonMw 2023 verhogen voor de voorbereidingskosten 2023. U ontvangt hierover een aanvullend schrijven op mijn brief van 12 december 2022, kenmerk 3425005-1034055-BPZ inzake de goedkeuring jaarplan en begroting 2023. Tevens zijn de werkafspraken planning & control VWS, NWO en ZonMw van toepassing.

PG

Kenmerk
3692492-1053319-PG

Ik zie uw programmavoorstel met belangstelling tegemoet.

Hoogachtend,

de minister van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport,
namens deze,
de directeur-generaal Volksgezondheid,

Marjolijn Sonnemaa

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

> Retouradres Postbus 20350 2500 EJ Den Haag

ZonMw
Programma Ethiek en Gezondheid
T.a.v. het bestuur
Postbus 93245
2509 AE DEN HAAGDatum
Betreft Correctie op verzoek programmavoorstel 4e programma
Ethiek en Gezondheid ZonMw**Directie Publieke Gezond-
heid**
Bevolkingsonderzoek en
Medische Ethiek**Bezoekadres:**
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
T 070 340 79 11
Postbus 20350
2500 EJ Den Haag
www.rijksoverheid.nl**Inlichtingen bij**
I. van Dijke
(Senior) BeleidsmedewerkerT 070 340 79 11
M +31(0)6-11797150
i.v.dijke@minvws.nl**Kenmerk**
3938206-1069507-PG**Kenmerk afzender****Bijlage(n)**
-*Correspondentie uitsluitend
richten aan het retouradres
met vermelding van de
datum en het kenmerk van
deze brief.*

Geacht bestuur,

Op 6 december jl. heeft u van mij een brief ontvangen met het verzoek om met een programmavoorstel voor de vierde tranche van het programma Ethiek en Gezondheid te komen. Dit programma zal een looptijd hebben van vijf jaar. In mijn brief gaf ik aan dat het beschikbare budget voor het totale programma € 3.250.000 was. Met deze brief wil ik een correctie maken op het beschikbare bedrag. Het bedrag dat ik beschikbaar stel voor de vierde tranche van het programma is € 2.384.632. Dit bedrag is afgestemd met het hoofd van het Cluster Geneesmiddelen van ZonMw.

De correctie voor het programma vindt plaats omdat er is besloten om het beschikbare budget voor Pijler 2 (deze pijler is bestemd voor beleidsvragen vanuit VWS met een sterke ethische component) nu niet te verplichten. Het gaat hier om een bedrag van € 865.368. De directie PG houdt dit budget wel beschikbaar voor onderzoeksvragen op terrein van medische ethiek, maar wil de mogelijkheid hebben om het op verschillende manieren te besteden. Met ZonMw is besproken dat VWS mogelijke beleidsvragen wel op ad-hoc basis via ZonMw kan uitzetten. Als er ad-hoc beleidsmatige vragen komen vanuit VWS die passen binnen Pijler 2 van het programma Ethiek en Gezondheid zal er middels een brief aan ZonMw worden gevraagd om een voorstel te doen voor het maken van een oproep.

Vanuit uw organisatie is aangegeven dat de vertraging die is opgelopen bij het komen tot een gecorrigeerd programmavoorstel ervoor heeft gezorgd dat het programma in september 2024 van start kan gaan. Dit betekent dat de oproep voor Pijler 1 projecten in 2025 opengaat, waardoor de projecten in 2026 kunnen starten.

In mijn brief van 6 december jl. is een aantal aandachtspunten voor het programma weergegeven, naar aanleiding van de evaluatie van de derde

Pagina 1 van 2

programma ronde. Deze aandachtspunten blijven ongewijzigd.
Ik zie uw gewijzigde programmavoorstel en begroting met belangstelling tegemoet.

Hoogachtend,

de minister van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport,
namens deze,
de directeur-generaal Volksgezondheid,

Marjolijn Sonnemans

Kenmerk
3938206-1069507-PG

Bijlage C Begroting

1. Verplichtingen	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	Totaal E&G 4
<u>Programma</u>									
Projecten Pijler 1	-	-	1.546.105	-	-	-	-	-	1.546.105
CIP	20.000	5.000	5.000	35.000	5.000	-	-	-	70.000
Evaluatie	-	-	-	20.000	-	-	-	-	20.000
<u>Algemene kosten</u>									
Commissiekosten (reiskosten en vacatiegelden)	-	9.000	9.000	9.000	9.000	9.000	-	-	45.000
Algemene kosten	-	2.500	2.500	2.500	2.500	2.500	-	-	12.500
Programmakosten ZonMw	86.452	135.374	139.976	130.718	106.460	25.641	32.774	33.632	691.027
Totale Verplichtingen	106.452	151.874	1.702.581	197.218	122.960	37.141	32.774	33.632	2.384.632

2. Liquiditeitsoverzicht	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	Totaal
<u>Programma</u>									
Projecten Pijler 1	-	-	309.221	309.221	309.221	309.221	-	309.221	1.546.105
CIP	20.000	5.000	5.000	35.000	5.000	-	-	-	70.000
Evaluatie	-	-	-	20.000	-	-	-	-	20.000
<u>Algemene kosten</u>									
Commissiekosten (reiskosten en vacatiegelden)	-	9.000	9.000	9.000	9.000	9.000	-	-	45.000
Algemene kosten	-	2.500	2.500	2.500	2.500	2.500	-	-	12.500
Programmakosten ZonMw	86.452	135.374	139.976	130.718	106.460	25.641	32.774	33.632	691.027
Totale Uitgaven	106.452	151.874	465.697	506.439	432.181	346.362	32.774	342.853	2.384.632

3. Bevoorschotting Opdrachtgever	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	Totaal
<i>Beschikbaar volgens opdrachtbrief</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gewenste bevoorschotting door opdrachtgever	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Liquiditeitsprognose ZonMw (totaal tabel 2)	106.452	151.874	465.697	506.439	432.181	346.362	32.774	342.853	2.384.632
Verschil	-106.452	-151.874	-465.697	-506.439	-432.181	-346.362	-32.774	-342.853	-2.384.632

Bijlage D Aanbevelingen programmaevaluatie 2012-2023 door Bureau HHM

Aanbevelingen²⁰

Op basis van de analyse en conclusies komen we tot de onderstaande set aan aanbevelingen.

Behoud het programma: Behoud het EG-programma als een zelfstandig programma en geef verder invulling aan de huidige opbouw met pijler 1 en pijler 2. Bouw in pijler 1 enerzijds meer flexibiliteit en anderzijds meer zekerheid voor projectleiders in. Bijvoorbeeld door vaste open rondes die jaarlijks/tweejaarlijks uitgezet worden en door themarondes die flexibel uitgezet kunnen worden. Projectleiders hebben diverse thema's genoemd waar een vervolgprogramma van betekenis kan zijn, namelijk technologische ontwikkelingen, kwetsbare doelgroepen, preventie en (global) public health, ethiek en beleidsvorming, betaalbaarheid van zorg, ethiek in het professioneel handelen en medisch-ethische thema's. Beoordeel bij pijler 2-projecten scherp op de verwachte meerwaarde van de projecten voor het ministerie van VWS.

Verbreed het programma: Zoek naar verbreding binnen ZonMw door intensiever samen te werken met andere programma's op het gebied van agendasetting, het delen van onderzoeksresultaten en de inzet van expertise van de programmacommissie ten aanzien van ethiekonderzoek. Zoek daarnaast naar verbreding binnen het ministerie van VWS, zodat andere directies zich bewust zijn van de mogelijkheden van pijler 2-projecten en daar (waar passend) gebruik van kunnen maken. Versterk ook de samenwerking met veldpartijen bijvoorbeeld als het gaat over gezamenlijke agendasetting en het delen van resultaten.

Passende financiële omvang: Onderzoek wat een passende financiële omvang van het programma is in relatie tot de vraagstukken en ambities en zoek waar nodig aanvullende financiering. Bijvoorbeeld vanuit het ministerie van VWS zelf, via cofinanciering op programmaniveau en/of door het combineren van de financiering van verschillende ZonMw-programma's daar waar er sprake is van inhoudelijke raakvlakken. Bouw flexibiliteit in zodat geschoven kan worden met budgetten tussen de pijlers 1 en 2.

Taakuitbreiding programmacommissie: Denk na over taakuitbreiding van de programmacommissie, bijvoorbeeld als het gaat om ondersteuning bij de vraagformulering en/of de ondersteuning bij (het nadenken over) de verspreiding en implementatie van projectresultaten.

Versterk kennisbenutting: Maak het mogelijk om projecten langer door te laten lopen (met passende budgetten) zodat er meer mogelijkheden zijn voor het realiseren van kennisbenutting en/of een volledig traject van een AIO/Postdoc. Een robuuster programma helpt daarbij. Ook kan het een overweging waard zijn minder projecten te honoreren zodat de projecten die gehonoreerd worden een grotere omvang hebben.

Stel realistische eisen: Wees realistisch in eisen naar projectleiders, zoek naar wat passend is ten opzichte van budget en doorlooptijd. Zowel ten aanzien van de vier productieve interacties (zie 1.2 voor toelichting) als ten aanzien van eisen als het betrekken van patiënt/cliënt/burger-perspectief en het verbinden van empirisch onderzoek en normatief-ethische reflectie. Beoordeel en stuur hier situationeel op. Kijk per project wat wenselijk en passend is.

Zet in op implementatie en verspreiding: Versterk de mogelijkheden als ZonMw om projecten te ondersteunen bij de verdere verspreiding en implementatie van projectresultaten. Maak daarbij optimaal gebruik van de bestaande kanalen van ZonMw (ook via andere programma's) en zet actiever in op de inzet van aanvullend budget voor verspreiding en implementatie van resultaten (VIMP's).

Versterk inbreng van ervaringsdeskundigheid: Versterk de inbreng van patiënten, cliënten en burgers op programmaniveau en op projectniveau. Betrek ze niet alleen in de rol van respondent, maar bijvoorbeeld ook bij vraagformulering. Ten aanzien van de bijdrage in de programmacommissie kan gedacht worden aan een pool van ervaringsdeskundigen die passend bij de aanvragen kunnen ondersteunen bij beoordeling van projectaanvragen. Leer hierbij van andere (ZonMw) programma's.

²⁰ 'Programmaevaluatie E&G 2012-2023, Bijlage 1 Evaluatierapport Bureau HHM, p.5-6', zonmw.nl/nl/artikel/ethisch-gezondheidsonderzoek-als-moreel-kompas-voor-de-praktijk

Bijlage E Reflectie programmacommissie op het evaluatierapport van Bureau HHM

Reflectie programmacommissie op het evaluatierapport van Bureau HHM²¹

De programmacommissie Ethiek en Gezondheid heeft met waardering kennisgenomen van het evaluatierapport, dat bureau HHM heeft opgesteld. De commissie sluit zich aan bij de conclusies en aanbevelingen. In deze duiding van de evaluatie wil de commissie ingaan op enkele punten van aandacht, die van belang zijn voor enerzijds een goed begrip van de resultaten van het programma en anderzijds de vormgeving van een vervolprogramma.

Functioneren van het programma

De evaluatie heeft betrekking op het tweede en derde programma Ethiek en Gezondheid. Er is sprake van een goed functioneren van het bureau van ZonMw, de programmacommissie en het ministerie van VWS. Deze twee programma's zijn qua inhoud en opzet enigszins aangepast naar aanleiding van het eerste programma. Zo is sprake geweest van een verbreding van ethische thema's in de zorg. Na consultatie van het zorgveld is bijvoorbeeld gekozen voor ethiekonderzoek op het gebied van jeugdzorg en digitalisering in de zorg. Ook kreeg de praktische toepasbaarheid van onderzoeksresultaten nadrukkelijke aandacht.

Die verbreding van thema's en de accentverschuiving naar de praktische toepasbaarheid moest plaatsvinden met een beperkt budget en in een onderzoekswereld met betrekkelijk weinig experts op ethisch gebied. Voor de programmacommissie en het bureau van ZonMw ontstonden zo bijzondere uitdagingen om tot zowel het prioriteren en entameren van kwalitatief goed en relevant onderzoek als een onafhankelijke beoordeling van onderzoeksvoorstellen door een breed samengestelde commissie te komen. De werkwijze - consultatie van het veld, advisering aan potentiële onderzoekers, brede programmacommissie, inschakelen van referenten - kan bij een volgend programma worden gecontinueerd.

Een van de pijlers van het programma bestond uit onderzoek dat op verzoek van het ministerie van VWS moest plaatsvinden. De commissie is positief over de mogelijkheid voor VWS om op deze manier actuele beleidsvragen op een verantwoorde manier te onderzoeken. Het valt de commissie op dat de beleidsvragen van VWS in dit programma grotendeels te maken hebben met vraagstukken rondom reproductieve technologie en dat volgens de evaluatie de praktische toepasbaarheid van de onderzoeksresultaten relatief beperkt bleek te zijn. Wellicht is dit voor VWS aanleiding om na te gaan of er voor VWS ook andere beleidsvragen op het gebied van ethiek en gezondheid van belang zijn. Ook lijkt het nuttig om na te gaan hoe de toepasbaarheid van de resultaten voor VWS kan worden vergroot. Dat vraagt om een goede interactie tussen ZonMw en het ministerie over de onderzoeksvragen.

Realisatie van de programmadoelstellingen

Uit de evaluatie blijkt dat het E&G programma positief heeft bijgedragen aan de doelstelling om het inzicht in en kennis over de concrete, actuele, ethische dilemma's of vragen op het gebied van ethiek en gezondheid (zowel in beleid, praktijk en wetenschap) te vergroten. Maar de precieze impact van de onderzoeksprojecten is moeilijk te bepalen, gezien de brede doelstelling van het programma en het ontbreken van een passend meetinstrument. Daar komt bij dat een aantal projecten nog niet is afgerond en dat de bron van informatie veelal uit de projectleiders van de onderzoeken bestaat. Het is de commissie opgevallen dat bij een aantal gehonoreerde projectvoorstellen de verbinding tussen het empirisch onderzoek en de normatieve aanbevelingen beter kan en moet. Dit vraagt zowel een langdurigere investering in de continuïteit van onderzoeksgroepen op het gebied van ethiek en gezondheid als ad hoc ondersteuning of advisering van deze groepen (bijvoorbeeld met het leggen van verbindingen tussen onderzoeksgroepen met meer en minder ervaring op dit gebied).

Positionering van het programma

De agendering en prioritering van onderzoeksthema's moet idealiter plaatsvinden in samenhang met andere actoren buiten en binnen ZonMw, die te maken hebben met ethische vraagstukken, zoals de Gezondheidsraad en andere relevante ZonMw-programma's. De evaluatie geeft aan dat hier verbeteringen mogelijk zijn. De commissie adviseert ZonMw bij een vervolprogramma periodiek na te

²¹ 'Programmaevaluatie E&G 2012-2023, p.7-8', zonmw.nl/nl/artikel/ethisch-gezondheidsonderzoek-als-moreel-kompas-voor-de-praktijk

gaan in welke ZonMw-programma's het thema 'ethiek en gezondheid' een rol speelt of moet spelen. Zo kan efficiënter met de beperkt beschikbare middelen worden omgegaan. Personele verbindingen op het niveau van programmacommissies (bijvoorbeeld via deelname van leden van de E&G-commissie aan andere commissies) kunnen hier ook aan bijdragen. Bij de keuzes van onderzoeksthema's in een vervolprogramma E&G moeten ook de andere relevante adviesorganen betrokken zijn.

Mate van kennisbenutting in het programma

Het evaluatierapport concludeert dat de opgedane kennis en inzichten praktijk en beleid hebben ondersteund. Maar hoe precies is niet duidelijk. De korte doorlooptijd van de projecten en het relatief beperkte budget zijn belemmerende factoren. Ook is er volgens de projectleiders van de onderzoeken niet altijd toegevoegde waarde van het ZonMw-kader met de vier productieve interacties (ZIAF). Kennisbenutting kan naar het oordeel van de programmacommissie meer aandacht krijgen onder de voorwaarde van langer lopende projecten, een expliciet budget voor kennisbenutting en een meer situationeel bepaalde sturing van impact-bevorderende activiteiten.

Invulling van het patiënt-/cliënt-/burgerperspectief

Het benutten en integreren van een perspectief van patiënten, cliënten of burgers in onderzoeksprojecten is een nadrukkelijk doel van het programma, maar kwam op programma- en projectniveau niet altijd goed uit de verf. Dat kan bij een vervolprogramma beter, zowel bij de opzet van het programma en projecten als bij de toetsing en uitvoering van de projecten. Het is van belang dat zowel programmacommissie als toekomstige onderzoekers hierbij leren van goede ervaringen bij andere ZonMw-programma's. Projectleiders geven aan dat hiervoor in de opzet van onderzoeksprojecten budget beschikbaar gesteld moet worden.

Vervolprogramma

De vraagstukken op het gebied van ethiek en gezondheid zijn talrijk. Het programma E&G kon slechts een zeer beperkt aantal onderzoeken mogelijk maken. Dat zal in de toekomst niet anders zijn. Er is alle aanleiding om dit programma te continueren. Ethische afwegingen in de zorg veranderen, bijvoorbeeld door nieuwe technologische ontwikkelingen, transities in de zorg en veranderende professionele en maatschappelijke opvattingen. Daardoor is een verdieping of heroverweging van ethische uitgangspunten aan de orde. Er zijn voorbeelden te over: de permanent veranderende verhouding tussen burgers en professionals, de verbinding tussen gezondheid, gezondheidszorg en andere domeinen in en buiten de zorg met verschillende professionele standaarden, de impact van nieuwe technologie zoals kunstmatige intelligentie op het handelen van professionals en burgers, de vergroting van de diversiteit van de bevolking, enz.

Wat moet er volgens de commissie nu gebeuren?

Voor de prioritering van onderwerpen is opnieuw een brede veldraadpleging van belang. Ook moet gebruik gemaakt worden van de kennis en adviezen van de Gezondheidsraad, Centrum Ethiek en Gezondheid en de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving.

Het is van belang om in een nieuw programma E&G te focussen op thema's die niet zonder meer in andere ZonMw-programma's worden opgepakt. Dat vraagt om inzicht in de ethische aspecten van de andere onderzoeksprogramma's en het zo nodig stimuleren van ethiekonderzoek in die programma's. De programmacommissie benadrukt het belang van langerlopende projecten, waardoor een betere waarborg voor continuïteit van ethiekonderzoek ontstaat, bijvoorbeeld door het opleiden van doctors in ethiek, en er meer ruimte ontstaat voor het bevorderen van impact van dit onderzoek op de praktijk. Voor een gedegen normatieve analyse van ethische kwesties in zorg en gezondheid is empirische kennis van het veld onmisbaar, als ook de betrokkenheid van burgers en patiënten. Onderzoek naar deze kwesties vereist daarom in de praktijk meer tijd en geld dan in het tweede en derde programma Ethiek en Gezondheid beschikbaar was voor projecten.

Zowel bij de opzet van het programma als bij de toetsing van projectvoorstellen blijft het beoordelen van kwaliteit en relevantie uiteraard van belang, maar de commissie vraagt ook om meer aandacht voor het perspectief van de burger (patiënt/cliënt), niet alleen in de uitvoering van een onderzoeksproject, maar ook in de opzet daarvan.

Een interdisciplinair samengestelde programmacommissie is daarbij van belang. Daarnaast is het - ook met het oog op beperkt beschikbare middelen - van belang dat ZonMw (en de programmacommissie) de toegevoegde waarde van de grote hoeveelheid aandachtspunten, die projectleiders bij het doen en uitvoeren van onderzoeksvoorstellen meekrijgen, kritisch bezien.

Bijlage F Voorbeelden mogelijke thema's pijler 1 in E&G 4

In oktober 2017 is door ZonMw een invitationale conference georganiseerd waarbij verschillende experts gezamenlijk hebben gediscussieerd over welke thema's op dat moment belangrijk waren voor het programma.

Thema's E&G 3

Uit deze discussie heeft de programmacommissie destijds een aantal thema's geformuleerd:

- Deelname en kwetsbaarheid
- Digitale monitoring
- Financiële keuze en solidariteit
- Jeugd
- Persoonlijke, professionele en maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de gezondheid en gezondheidszorg

Deze thema's zijn gedurende E&G 3 gebruikt om in de eerste open ronde (2018/2019) van pijler 1 de aanvragen te prioriteren. Vervolgens is het resterende budget in pijler 1 ingezet voor twee thema's die onderbelicht waren gebleven in de eerste open ronde. Hierdoor hebben alle gekozen thema's aandacht gekregen in pijler 1 van E&G 3.

Uit de evaluatie van 2023 blijkt dat deze thema's nog altijd actueel en relevant zijn voor het programma.

Mogelijke thema's E&G 4

Daarnaast zijn er tijdens de evaluatie en gedurende het ontwikkelen van E&G 4 aanvullende thema's benoemd die mogelijk extra aandacht verdienen.

Hieronder volgt een opsomming; Deze moet gezien worden als suggesties.

- Betaalbaarheid, bijvoorbeeld extreem dure zorg, duurzaamheid van het zorgstelsel in relatie tot zorg voor individuele patiënten, verdeling van schaarse middelen, solidariteit.
- Ethiek in het professioneel handelen, zoals zingeving in het werk in de zorg.
- Ethiek van beleidsvorming, zoals beleid bij onzekerheid als outbreak management.
- Het behouden van zorgprofessionals zoals motivatie en structureren van opleiding.
- Hoe als samenleving een zorgzame samenleving te blijven bij een tweedeling in de samenleving.
- Kwetsbare doelgroepen, bijvoorbeeld mensen met een lage opleiding, laaggeletterden en mensen met een andere culturele achtergrond zoals migranten, vluchtelingen, ongedocumenteerden.
- Medisch-ethische thema's, zoals reproductieve genetica, humane embryoachtige structuren, abortus, donorconceptie, euthanasie/levenseinde, neuro-ethiek, voorspellende gepersonaliseerde geneeskunde, het gewicht van potentialiteitsargument.
- Technologische ontwikkelingen, zoals AI en eHealth.
- Vraagstukken rondom de nieuwe zedenwetgeving.
- Vraagstukken rondom ervaringsdeskundigheid.
- Vraagstukken rondom jeugd, zoals wat de effecten zijn en wat de wenselijkheid is van labels op zelfperceptie en ontwikkeling.

Deze uitgave bevat de programmatekst voor het programma Ethiek en Gezondheid 4

ZonMw stimuleert gezondheidsonderzoek en zorginnovatie

Laan van Nieuw Oost-Indië 334
2593 CE Den Haag
Postbus 93245
2509 AE Den Haag
Telefoon: 070 349 51 11
info@zonmw.nl
www.zonmw.nl

www.zonmw.nl

MET KENNIS WERKEN AAN EEN GOEDE GEZONDHEID VOOR IEDEREEN

